

บทที่ 7

สรุปผลวิจัยและข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิจัยการรักษาโรคต่าง ๆ ของหมอยา ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดโรคของหมอยาและชาวบ้าน พฤติกรรมของหมอยาและผู้ที่มารับการรักษาพยาบาล กระบวนการรักษาพยาบาลที่บ้าน ทักษะคติของผู้ป่วยที่มีต่อการรักษาพยาบาลของหมอยาตลอดจนวิถีชีวิตและวัฒนธรรมต่าง ๆ ของหมอยาและชุมชนโดยใช้วิธีการศึกษาเชิงมนุษยวิทยา โดยการเข้าไปศึกษาโดยใช้การสังเกตอย่างมีส่วนร่วมในชุมชน รวมทั้งการสัมภาษณ์ การเก็บประวัติชีวิต การถ่ายภาพ การวาดลายเส้น ตลอดจนการใช้เทปบันทึกเสียงเพื่อการศึกษา โดยการเข้าไปศึกษาที่ชุมชนตำบลธาตุและตำบลยางสว่าง อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ยังคงมีวิธีการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านในแบบต่าง ๆ โดยใช้ระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นเวลา 4 เดือนตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2538 - ตุลาคม 2538

การวิจัยเรื่องการรักษาพยาบาลพื้นบ้านในชนบทภาคอีสาน มีสมมติฐานทั้งหมด 11 ข้อ ดังนี้

1. ความเชื่อในสาเหตุของการเกิดโรคทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
2. ความเชื่อเรื่องผีทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
3. ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
4. ความเชื่อเวทมนต์คาถาทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
5. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
6. ความเชื่อเรื่องธาตุทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
7. ความเชื่อในระบบการแพทย์พื้นบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
8. ความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
9. ประสิทธิภาพในการรักษาพยาบาลของหมอพื้นบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน

10. ประสบการณ์ในการรักษาพยาบาลของชาวบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน
11. ความเชื่อในหมอพื้นบ้านทำให้ชาวบ้านไปหาหมอพื้นบ้าน

จากผลการวิจัยพบว่าเป็นไปตามสมมติฐาน 9 ข้อ ส่วนข้อ 2 และข้อ 6 ไม่เป็นไปตามสมมติฐานนอกจากนี้ผลการวิจัยพบว่าหมอพื้นบ้านที่มีอยู่ในชุมชนตำบลธาตุและตำบลยางสว่าง อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ มีหมอพื้นบ้านประเภทต่าง คือ หมอธรรม หมอตำแย ข้าวจ้ำ หมอเป่า หมอลำส่อง หมอขวัญและหมอยา ซึ่งทั้งหมดยังคงมีบทบาทในการรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยในชุมชน ถึงแม้ว่าจำนวนของหมอพื้นบ้านเหล่านี้จะลดลงกว่าในอดีตที่ผ่านมาก็ตาม อันเป็นผลเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคมและเศรษฐกิจ ที่แพร่เข้ามาสู่ชุมชน ทำให้บทบาทและวิธีการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านบางอย่างต้องปรับเปลี่ยนไปตามสภาพการปัจจุบัน แต่ข้อปฏิบัติซึ่งเป็นสิ่งสำคัญไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้

สำหรับปัจจัยที่ทำให้การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านยังคงดำรงอยู่ในชุมชนนั้นเนื่องมาจากระบบความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคซึ่งชาวบ้านส่วนมากยังคงมีความเชื่อในเรื่องของอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ ถ้าหากการเจ็บป่วยเกิดจากการกระทำของอำนาจเหนือธรรมเหล่านี้ การรักษาโดยการแพทย์แผนปัจจุบันจะไม่สามารถรักษาได้ ต้องใช้การแพทย์พื้นบ้านเท่านั้น

ในการรักษาพยาบาลของหมอพื้นบ้านนั้นมีรูปแบบและกระบวนการที่เป็นลักษณะเฉพาะไม่เหมือนกับการรักษาแผนปัจจุบัน โดยหมอพื้นบ้านทั้งหมดจะมีขั้นตอน ในการรักษาความเจ็บป่วย 3 ขั้นตอนคือ การบูชาครู การรักษาโดยใช้กระบวนการต่าง ๆ ตามอาการของโรคและสาเหตุของการเกิดโรค และเมื่อเสร็จสิ้นการรักษาแล้วก็ต้องมีการปวงคายเพื่อเป็นการแสดงความขอบคุณหมอพื้นบ้านที่ช่วยรักษาความเจ็บป่วยให้กับตนเองหรือญาติพี่น้อง รวมทั้งเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้แก่หมอพื้นบ้านในการที่จะยืนหยัดทำการรักษาต่อไป

ลักษณะของการเลือกใช้บริการแบบพื้นบ้านของชาวบ้านขึ้นกับประสบการณ์ของชาวบ้านว่าโรคที่เกิดขึ้นนั้น ควรที่จะไปรับการรักษาด้วยวิธีการใด กล่าวคือ ถ้าหากชาวบ้านเจ็บป่วยที่ก็มีความเชื่อว่า เกิดจากสาเหตุตามธรรมชาติก็มักจะไปทำการรักษาพยาบาลกับหมอยา หมอเป่า ซึ่งใช้สมุนไพรร่วมกับไสยศาสตร์ในการรักษาถ้าหากคิดว่าเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติก็จะไปหาหมอธรรม หมอลำส่อง ข้าวจ้ำ เพื่อทำการนั่งทางใน (ส่อง) ดูว่าสาเหตุที่ทำให้เกิด

โรคนั้นเกิดจากอะไร นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีวิธีการปฏิบัติตนเมื่อเจ็บป่วยรวมทั้งการใช้สมุนไพรที่หาได้ง่าย ๆ ตามชุมชนรักษาโรคบางอย่าง มีการทำพิธีเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้กับผู้ป่วย ให้ได้มีกำลังใจที่จะต่อสู้กับโรคที่ตนเองเป็นอยู่ ซึ่งได้พบว่ายังมีชาวบ้านเลือกใช้วิธีการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านในลักษณะเช่นนี้อยู่มากพอสมควร

ปรากฏการณ์ของการใช้บริการการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านนั้น เนื่องจากมีปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดในการดำรงอยู่ของหมอพื้นบ้านในชุมชน นั้นเนื่องจากการศึกษาพบว่าการศึกษาพยาบาลและชาวบ้านในระบบสังคมวัฒนธรรมเดียวกันทำให้มีความคิดความเชื่อเกี่ยวกับความเจ็บป่วยต่าง ๆ คล้ายคลึงกันทำให้โลกทัศน์ของการมองสาเหตุของการเกิดโรคที่คล้ายคลึงกัน การที่ชาวบ้านไม่พอใจในการบริการการจัดการด้านสาธารณสุขของรัฐซึ่งมีลักษณะที่ไม่สามารถเข้าถึงความต้องการอย่างแท้จริงของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านยังคงนิยมใช้การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านอยู่ นอกจากนี้การมีประสบการณ์ที่ติดกับการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน รวมทั้งการได้เห็นประสิทธิภาพของการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านมาก่อนทำให้ชาวบ้านยังคงนิยมที่จะไปรับการรักษาพยาบาลกับหมอพื้นบ้านซึ่งเป็นคนที่อยู่ในชุมชน หรือชุมชนใกล้เคียง สะดวกที่จะไปรับการรักษาพยาบาลและไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลมากนัก นอกจากนี้การรักษาพยาบาลกับหมอพื้นบ้านยังมีขั้นตอนน้อยกว่าการรักษาพยาบาลแผนปัจจุบันตามโรงพยาบาลต่าง ๆ การรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านไม่ต้องเดินทางไกล ไม่ต้องยุ่งยากในการนำผู้ป่วยส่งไปรักษาที่โรงพยาบาลด้วย

สิ่งที่เป็นตัวกำหนดที่ชาวบ้านยังคงนิยมใช้การรักษาพยาบาลกับหมอพื้นบ้านคือ ความเชื่อในสาเหตุของการเกิดโรคโดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่ยังคงมีอยู่ในสังคมชาวบ้านอย่างยากที่จะเปลี่ยนแปลงได้ซึ่งถือว่สิ่งที่เป็นความเชื่อในสาเหตุนอกเหนือธรรมชาตินี้เองที่เป็นเหตุผลหลักของการดำรงอยู่ของการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน นอกจากนี้ยังเกิดจากการที่ชาวบ้านสิ้นหวังในการรักษาพยาบาลแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะการรักษาพยาบาลโดยระบบการแพทย์แผนปัจจุบัน เนื่องจากถึงแม้ว่าจะพยายามไปรับการรักษาตามโรงพยาบาลหลายแห่งก็ตามแต่โรคที่เป็นอยู่ไม่หายการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านจึงเป็นทางเลือกสุดท้ายในการที่จะช่วยให้ชีวิตรอดจากความตายได้

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ ทำให้บทบาทและการดำรงสถานะของหมอพื้นบ้านแตกต่างจากอดีตบ้างแต่บทบาทที่สำคัญของหมอพื้นบ้านก็ยังคงดำรงอยู่จากการศึกษาพบว่า บทบาทหลักของหมอพื้นบ้าน คือการรักษาพยาบาลนั้นยังคงมีอยู่ถึงแม้ว่าจะมีหมอพื้นบ้าน

บางคนได้ลดบทบาทของตนเองลงเหลือเพียงการรักษาพยาบาลโรคบางอย่างเป็นการเฉพาะ เช่น รักษาโรคที่เกิดจากธรรมชาติเท่านั้น แต่ก็มีบางคนที่ได้ศึกษาวิธีการรักษาโรคต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น ทำให้หมอพื้นบ้านบางคนสามารถที่จะเพิ่มบทบาทในการรักษาพยาบาลของตนเอง ขยายกว้างออกไป ครอบคลุมโรคได้อย่างมากกว่าเดิม ในบทบาทของการเป็นที่พึ่งทางใจนั้น ชาวบ้านยังคงมีการเข้าไปสมัครเป็นลูกเลี้ยงของหมอธรรมไม่เปลี่ยนแปลงมากนักโดยเฉพาะ ชาวบ้านที่เป็นผู้หญิงและค่อนข้างจะมีอายุ แต่ในคนหนุ่มสาวซึ่งส่วนมากจะเดินทางเข้าไปทำงานในเมืองจะไม่นิยมที่จะมีของรักษา เนื่องจากเห็นว่าตนเองนั้นไม่สามารถปฏิบัติตามข้อบังคับของหมอธรรมได้

บทบาทที่เด่นชัดขึ้นของหมอพื้นบ้านคือ บทบาทในการสร้างขวัญกำลังใจ จะเห็นได้ว่า ก่อนที่ชาวบ้านจะทำพิธีกรรมต่าง ๆ เช่นการบวช การเดินทางไปที่ห่างไกล หรือเห็นว่าตนเองมีเคราะห์เนื่องจากเห็นลางไม่ดี ก็มักจะทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ หรือทำพิธีเสียเคราะห์เพื่อให้ตนเองสบายใจขึ้นโดย จากการศึกษาคพบว่าในแต่ละวันหมอขวัญที่มีอยู่ในชุมชนที่ศึกษาต้องออกไปทำพิธีให้กับชาวบ้านในชุมชนใกล้เคียงด้วยเนื่องจากในชุมชนแห่งนั้นไม่มีหมอขวัญ สำหรับบทบาททางสังคมและบทบาทของการเป็นผู้นำทางศาสนานั้นก็ยังคงให้ความเคารพ เชื่อถือและให้ความไว้วางใจในการเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และคัดเลือกให้เป็นกรรมการต่าง ๆ ของหมู่บ้านทั้งนี้เนื่องจากการปฏิบัติตนของหมอพื้นบ้านที่มีความซื่อสัตย์เป็นบุคคลที่อยู่ในศีลธรรมอันดีงามนั่นเอง

การปรับปรุงแบบและวิธีการในการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านนั้น จากการศึกษาคพบว่า ในโรคซึ่งชาวบ้านเกิดจากสาเหตุทางธรรมชาติ เช่น ไข้หวัด ปวดศรีษะ ชาวบ้านนิยมรักษาด้วย หมอพื้นบ้านน้อยลงแต่ยังคงนิยมรักษาในโรคไฟไหม้ น้ำร้อนลวก แมลงสัตว์กัดต่อย เนื่องจากเห็นประสิทธิภาพในการรักษามาก่อน อุปกรณ์ที่ใช้ในการรักษานั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงเพียง หมอตำแยเท่านั้น ซึ่งมีการพัฒนาขึ้นตามความเจริญของสังคม รวมทั้งการเก็บและการจัดหาตัวยาสุมุนไพร์ที่ใช้ในการรักษาก็จะนิยมซื้อจากร้านขายยาแผนโบราณมากขึ้น จึงทำให้หมอยาบางคนกำหนดราคา ค่าสุมุนไพร์ไว้ตายตัว นอกจากนี้ยังพบว่าจากการที่หมอยาในชุมชนต่าง ๆ บางคนได้ลดบทบาทของตนเองลง บางครั้งเสียชีวิตไปและไม่ได้ถ่ายทอดวิชาความรู้เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลนี้เอง ทำให้หมอพื้นบ้านที่มีอยู่ต้องขยายพื้นที่การให้บริการของตนเอง ครอบคลุมไปในชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกันโดยเฉพาะหมอพื้นบ้านที่มีความสามารถในการรักษาโรคและความสามารถในการทำพิธีกรรมต่าง ๆ ได้หลายอย่าง

แนวโน้มของการดำรงอยู่ของหมอพื้นบ้านยังคงจะต้องมีอยู่ต่อไปตราบดีที่ชาวบ้านยังคงมีความเชื่อในเรื่องของไสยศาสตร์ มีความเชื่อในประสิทธิภาพการรักษาของหมอพื้นบ้านอยู่ โดยแนวโน้มที่หมอพื้นบ้านคนหนึ่ง ๆ จะต้องสามารถทำการรักษาโรคได้หลาย ๆ อย่าง และสามารถที่จะรวบรวมความรู้เกี่ยวกับการรักษาพยาบาลให้ได้มากที่สุดเพื่อให้ตนเองมีศักยภาพในการรักษาได้ครอบคลุมหลายอย่าง จกการที่ชาวบ้านในรุ่นหลัง ๆ ไม่นิยมเรียนรู้เกี่ยวกับการเป็นหมอพื้นบ้านทำให้ แนวโน้มของจำนวนหมอพื้นบ้านจะต้องลดลงกว่าเดิม

ปัญหาการวิจัย

ในการวิจัยเรื่องการรักษาพยาบาลพื้นบ้านในชนบทภาคอีสาน : กรณีศึกษา อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์นั้น ผู้วิจัยมีปัญหาการวิจัยดังต่อไปนี้

1. เวลาที่ใช้ในการศึกษาในชุมชนเพื่อเก็บข้อมูลภาคสนามมีน้อยเกินไป ทำให้ไม่สามารถเก็บข้อมูลของชุมชนได้อย่างละเอียดตลอดทั้งปีว่าชาวบ้านมีกิจกรรมอะไรบ้างด้วยตนเอง รวมทั้งทำให้ศึกษาถึงโรคต่าง ๆ ที่อยู่ในชุมชนว่า การติดโรคชนิดใด เกิดในฤดูใดมากกว่ากัน การศึกษาในลักษณะนี้ควรอยู่ในชุมชนอย่างน้อย 1 ปี

2. บทบาทของผู้วิจัยในการเก็บข้อมูลนั้น เนื่องจากเวลาส่วนมากผู้วิจัยมีสถานภาพเป็นพระสงฆ์ ทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถแสดงบทบาทและใช้หลักการวิจัยทางมานุษยวิทยาในการเก็บข้อมูลได้อย่างเต็มที่

3. พื้นที่ที่ใช้ในการศึกษากว้างเกินไปทำให้ไม่สามารถเก็บข้อมูลต่าง ๆ ของชุมชนได้อย่างละเอียดตามหลักการวิจัยทางมานุษยวิทยา ในการศึกษาชุมชนที่มีระยะเวลาศึกษาน้อยควรเลือกศึกษาในพื้นที่ซึ่งไม่กว้างมากนัก

4. ในการเก็บรวบรวมข้อมูลบางอย่างโดยเฉพาะข้อมูลซึ่งเกี่ยวกับพิธีการและความเชื่อของชาวบ้านนั้น บางอย่างไม่สามารถเข้าไปสังเกตอย่างใกล้ชิดได้ เช่น การทำพิธีของลูกผีลูกเทียมกับหมอธรรม หมอธรรมและชาวบ้านลูกศิษย์บางคนจะไม่ค่อยพอใจที่ผู้วิจัยไปนั่งดูอยู่ใกล้ ๆ

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ

1. ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้ระยะเวลาในระหว่างการบวชเป็นพระในการเก็บรวบรวมข้อมูลเนื่องจากในช่วงระยะเวลาดังกล่าวได้เข้าไปอาศัยอยู่ในซึ่งเป็นวัดที่อยู่ในชุมชนดังนี้จะทำให้เห็นในสภาพของชุมชนในระยะเวลา 4 เดือน ของการเก็บรวบรวมข้อมูลนั้น เนื่องจากความเป็นพระสงฆ์ทำให้ชาวบ้านตอบปัญหาที่สัมภาษณ์ ตรงตามความเป็นจริง ชาวบ้านจะมีความเคารพและยอมที่จะให้สอบถามทุกกรณีที่ต้องการ
2. ควรมีการศึกษาวิธีการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านอย่างละเอียดในแต่ละอย่างของหมอพื้นบ้านเนื่องจากแต่ละคนถึงแม้ว่าจะมีวิธีปฏิบัติหลัก ๆ คล้าย ๆ กันแต่ในรายละเอียดปลีกย่อย นั้นแตกต่างกันไป จะทำให้เห็นถึงความแตกต่างของหมอพื้นบ้านแต่ละคนได้เป็นอย่างดี
3. ในการศึกษาวิจัยควรมีผู้ช่วยวิจัยเพื่อความรวดเร็วในการเก็บข้อมูลซึ่งไม่ต้องการที่ใช้วิธีการสังเกต เช่น การเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม การทำแผนที่รวมทั้งการเก็บข้อมูลจากสถานที่ราชการต่าง ๆ ทำให้ผู้วิจัยมีเวลาในการเก็บข้อมูลที่ต้องใช้การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม และข้อมูลที่ละเอียดลึกซึ้ง
4. ในการศึกษาชุมชนซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ค่อนข้างกระจัดกระจายและชุมชนที่มีพื้นที่กว้างขวางจะต้องมียานพาหนะส่วนตัวโดยเฉพาะรถจักรยานยนต์ เพื่อจะสะดวกในการเดินทางเก็บข้อมูล
5. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบในเรื่องการรักษาพยาบาลพื้นบ้านในระดับภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ เพื่อนำผลการศึกษามาเปรียบเทียบกันว่าแต่ละภูมิภาคมีการรักษาพยาบาลพื้นบ้านแตกต่างจากชุมชนที่ศึกษาอย่างไร

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

จากการศึกษาเกี่ยวกับการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านในชุมชนจะพบว่าการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านยังเป็นสิ่งจำเป็นและเป็นที่ต้องการของชาวบ้านในชุมชนชนบท ทรายไต้ที่ระบบการแพทย์แผนปัจจุบันยังคงให้บริการไม่ทั่วถึงและการบริการของรัฐไม่สามารถที่จะเข้าถึง ความรู้สึกในเรื่องการเจ็บป่วยของประชาชนอย่างแท้จริง และทรายไต้ที่ชาวบ้านยังมีความเชื่อเรื่องผีอยู่ ดังนั้นในการที่จะพัฒนาระบบการแพทย์และการสาธารณสุขของรัฐควร จะปฏิบัติดังนี้ คือ

1. สถาบันทางการแพทย์ของรัฐควรยอมรับบทบาทของหมอพื้นบ้านและความเชื่อในการรักษาพยาบาลของหมอพื้นบ้านว่ายังคงมีอยู่ บุคลากรของรัฐจะต้องเข้าใจถึงวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาความเจ็บป่วยของชาวบ้านโดยไม่แสดงความลบหลู่เหยียดหยามว่าเป็นสิ่งไร้สาระ ไม่น่าเชื่อถือ แต่ควรที่จะยอมรับในภูมิปัญญาของชาวบ้าน เนื่องจากหมอพื้นบ้านบางคนโดยเฉพาะหมอยานันั้นเป็นผู้ที่มีความรู้ในด้านสมุนไพรเป็นอย่างมากโดยยาแผนปัจจุบันบางอย่างมีสรรพคุณสู้ยาสมุนไพรไม่ได้ก็มี

2. รัฐบาลควรส่งเสริมให้หมอพื้นบ้านได้ใช้วิธีการรักษา โดยใช้หลักความจริงทางวิทยาศาสตร์ผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมของหมอพื้นบ้านและของชาวบ้านโดยเฉพาะในการรักษาโรคบางอย่างที่เป็นอันตราย

3. สถานบริการของรัฐบาลควรปรับปรุงรูปแบบการให้บริการในสถานบริการของรัฐ ให้สามารถเข้าถึงความเจ็บป่วยของชาวบ้านอย่างแท้จริง ไม่ใช่ภาษาที่เข้าใจยาก ไม่ทำตัวเป็นนายของชาวบ้าน รวมทั้งอุทิศตนเสียสละเพื่อบำบัดทุกข์เกี่ยวกับความเจ็บป่วยของชาวบ้านอย่างแท้จริง

4. รัฐบาลควรส่งเสริมให้มีการค้นคว้าสมุนไพรที่ใช้ในการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน เพื่อนำมาปรับปรุงและพัฒนาสำหรับใช้ในการรักษาผู้ป่วยต่อไป

5. ส่งเสริมให้หมอพื้นบ้านมีการรวมกลุ่มกันขึ้นเพื่อรวบรวมจำนวนหมอพื้นบ้านที่ยังคงมีบทบาทอยู่และส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างหมอพื้นบ้านและมีการบันทึกวิธีการ รูปแบบของการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้านเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อที่วิชาความรู้

ต่าง ๆ จะได้ไม่สูญหายไปกับตัวหมอพื้บ้านเมื่อเสียชีวิตลง ทั้งนี้ต้องยอมรับว่าวิชาความรู้ต่าง ๆ ของหมอพื้บ้านบางอย่างมีประโยชน์และรักษาได้ผล ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายว่าวิชาความรู้บางอย่าง ได้สูญหายไปพร้อม ๆ กับหมอพื้บ้าน เนื่องจากไม่มีผู้สนใจที่จะทำการศึกษาเรียนรู้

6. ควรยอมรับว่าการรักษาพยาบาลแบบพื้บ้านเป็นวัฒนธรรมหนึ่งของสังคมที่ทำให้ชาวบ้านเกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างบุคคลในสังคม รวมทั้งหมอพื้บ้านบางส่วนยังมีหน้าที่ในการควบคุมความประพฤติของคนในสังคมหากได้รับการส่งเสริมที่ดีแล้วก็จะเป็นประโยชน์ในการพัฒนาประเทศต่อไป

7. ในการส่งเสริมพัฒนาในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ควรที่จะละเลยหรือไม่สนใจพื้นฐานทางวัฒนธรรมเดิมของชาวบ้าน แต่จะต้องคำนึงถึงระบบวัฒนธรรมของชุมชนเป็นสำคัญ เมื่อนำสิ่งใหม่ ๆ เข้าไปในชุมชนจะต้องปรับสภาพและกระบวนการต่าง ๆ เพื่อไม่ให้ชาวบ้านเกิดการต่อต้านไม่ยอมรับอันจะเป็นอุปสรรคในการพัฒนาสิ่งต่าง ๆ